

Alman Basınında Enver Paşa

Enver Pasha in the German Press

Yüksel Kaştan *

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Ant-
alya, Türkiye.
ORCID No: 0000-0002-8616-8968

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Yüksel Kaştan
Akdeniz Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Bölümü, Antalya, Türkiye.
E-posta/E-mail:
yukseлкаstan@akdeniz.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.02.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
07.03.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
05.04.2023
Kabul/Accepted: 07.04.2023
Yayımlanma/Publication: 19.04.2023

Atıf/Citation: Kaştan, Yüksel, "Alman Basınında Enver Paşa", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 29, (2023), 125-145.

ÖZ

Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında II. Abdülhamit döneminde başlayan yakınlaşma siyasi, askeri, ekonomik, eğitim, kültür, teknoloji ve ziraat gibi hemen hemen her alanda giderek artmıştır. Bu ilişki II. Meşrutiyet sonrasında ise giderek ivme kazanmıştır. Bu çalışmada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Almanya ile yakınlaştığı bu dönemde cemiyetin en etkin kişiliklerinden biri olan Enver Paşa'nın faaliyetlerinin Alman basınına yansımaları araştırılmıştır. Enver Paşa'nın özellikle Makedonya, Trablusgarp, II. Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Türkistan bölgesindeki mücadeleleri haberlere konu olmuştur. Araştırma Enver Paşa ile ilgili haberlerin taranması ve değerlendirilmesine dayanarak doküman analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Enver Paşa, Basın, Haber

ABSTRACT

A growing rapprochement between the Ottoman Empire and the German Empire started during the reign of Abdulhamid II and increased gradually in almost every field such as politics, military, economics, education, culture, technology and agriculture. This relationship gained momentum after the Second Constitutional Period. Through the German press, this study investigates the image of Enver Pasha, one of the most active personalities of ITC in this period when the Committee of Union and Progress (ITC) got closer with Germany. Enver Pasha's role especially in Macedonia, Tripoli, the Balkan War, World War I and the struggles in the Turkestan region have been the subject of the news. The research was carried out using document analysis technique based on the scanning and evaluation of news about Enver Pasha.

Keywords: Germany, Enver Pasha, Press, News

Giriş

Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki denince isimleri sayılan üç kişiden biri İsmail Enver Paşa'dır. Enver Bey, 23 Kasım 1902'de Kurmay Yüzbaşı olarak Manastır'da 3. Ordu'da göreve başlar. 7 Haziran 1905'te Kolağası, 13 Eylül 1906'da Binbaşı rütbesi alır.¹ Enver Paşa II. Abdülhamit'in ülkede yönetimine karşı merkezi Paris'te yer alan Jön Türk Hareketi'nin Selanik kolu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne, sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil oldu. Daha sonra, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır şubesini kurar ve burada eniştesi Selanik Merkez Kumandanı Kurmay Albay Nazım Bey'i öldürme suikastı ile suçlanınca kaçarak Manastır'a gider ve Resneli Niyazi Bey'in de isyan ederek dağa çıktığını haber alınca Tıkveş'e yönelir. Ohrili Eyüp Sabri Bey ve diğerlerinin de isyana katılması II. Meşrutiyet'in ilanına neden olmuş ve kendisi artık "Hürriyet Kahramanı" olarak görülmeye başlanmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Makedonya Genel Müfettişi görevine atanır ve 5 Mart 1909'da Berlin Askeri Ataşeliğine görevlendirilir.²

İstanbul'da başlayan 31 Mart İsyanı nedeni ile ataşelikten izin almadan gelerek Hareket Ordusuna katılır ve harekâtın Kurmay Başkanı olarak isyanın bastırılmasına katılır ve daha sonra tekrar Berlin'e görevine döner. 1911 yılında Sultan Mehmet Reşat'ın yeğeni Naciye Sultan ile nişanlanır. 1911 yılında Arnavutluk'ta çıkan isyana karşı İşkodra'da görevlendirilir ve isyan bastırılmasında etkili olur. Enver Paşa, tekrar İşkodra'dan Berlin'e görevine gitmesine rağmen Trablusgarp Savaşı meydana çıkınca geri döner. Enver Paşa Derne ve Bingazi cepheleindeki başarıları sonrasında 1912 yılında yarbay olur.³

1912 yılında başlayan Balkan Savaşı'na katılır ve Bulgar ordusunun Çatalca'da durdurulmasında rol alır. Bu savaşta büyük oranda toprak kaybedilmişti. Londra Konferansı'nda Kamil Paşa'nın Midye-Enez sınır hattına olumlu bakması nedeniyle 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Paşa'nın öncülüğünde Bâb-ı Âli baskını yapılarak Harbiye Nazırı Nazım Paşa Yakup Cemil tarafından makamında öldürülür.⁴ Mehmet Kamil Paşa zorla sadrazamlıktan istifa ettirilir ve yerine Mahmut Şevket Paşa getirilir. Bâbı Âli sonrasında Enver Paşa 22 Temmuz 1913'te Edirne'yi Bulgar ordusundan geri alınca artık "Edirne Fatihisi" olarak ünlenir.⁵ Enver Paşa önce albay sonra da 5 Ocak 1914'de general ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın yerine harbiye nazırı ve daha sonra başkumandan vekili olur. 5 Mart 1914 tarihinde Emine Naciye Sultan ile evlenerek "Damad-ı Şehriyari" sıfatını alır.⁶

Enver Paşa, Harbiye Nazırı olunca orduda reform yaparak yaşlı subayları emekli ederken, Fransız modeli yerine Alman modeli uygulamasına geçilir. Almanya'dan davet edilen bir askeri heyet orduyu yeniden düzenleyecektir ve bu amaçla Almanya'dan birçok subay, silah, askeri malzeme de gelir. I. Dünya Savaşı süresince Enver Paşa, hem Almanya hem de Alman ordusu ile beraber yakın ilişki içerisinde yer almıştır.⁷ 1907 yılında Manastır bölgesinde eşkıya

¹ Harp Akademileri Komutanlığı, *Harp Akademilerinin 120 Yılı*, İstanbul 1968, s. 27.

² E. E. Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton Press, Princeton, 1957, s.94-145; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 448-452, 462, 466, 522-543; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s.247-250; Ernst Jaeckh, *Der aufsteigende Halbmond Auf dem Weg zum Deutsch-Türkischen Bündnis*, Deutsch Verlags-Anstalt, Stuttgart und Berlin, 1916, s. 13-43, 125-132; Mustafa Çolak, *Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 73.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s.250-254; Th. Von Berthmann Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkrieg, 1. Teil (Vor dem Kriege)*, Verlag von Reimar Habbing in Berlin, Berlin, 1919, s.73-76; Ernst Jaeckh, *age.*, s.203-220.

⁴ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1970, s. 20-25.

⁵ Ulrich Trumppener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton Press, Princeton 1968, s. 120-135; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 1998, s. 68-70.

⁶ Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin 1929, s.847-850; Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Clarendon Press, Oxford, 1969, s. 6-8; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 78-85; Hagen, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a.M., 1990, s. 290-300; Th. Von Berthmann Hollweg, *age.*, s.77-86, 88-92; Ernst Jaeckh, *age.*, s. 221-233; Mustafa Çolak, *age.*, s. 24.

⁷ Jehuda Lothar Wallach, *Anatomie einer Militäerhilfe. Die preussisch-deutschen Militäermissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf, 1985, s. 181,234; Ernst Jaeckh, *age.*, s. 193-203, 234-246.

ile mücadelesi, Bulgar çetecilerinin ayrılıkçı mücadeleleri Türk kimliğinin öne çıkmasında ve Türkçü bir siyaset izlemesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşması, İttihat ve Terakki Dönemi'nde bu yakınlığın her alanda artması ve dönemin siyasi şartları nedeniyle I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti Almanya'nın müttefiki olarak girmiştir. İttihat ve Terakki Dönemi'nde Almanya'da Osmanlı Devleti için "Enver Land" terimi kullanılmıştır. Enver Paşa, ülke yönetiminde en etkin karakterlerden biri olmuştur.⁸

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında, 1 Kasım 1918 tarihinde ülkeden ayrılarak Sivastopol üzerinde Berlin'e ulaşır ve o kış farklı bir kimlikle orada kalır. Berlin'den Sovyet siyasetçi ve gazeteci Karl Radek'in daveti ile 1920 yılında Moskova'ya gider. Enver Paşa, Moskova'da Dışişleri Bakanı Çiçerin ve Devlet Başkanı Lenin ile görüşür. Bu görüşmeler sonrasında 1-8 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ı temsilen katılır. Enver Paşa, Sovyetlerin Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerdeki milliyetçi hareketleri desteklemediğini düşünerek 1920 yılı Ekim ayında yeniden Berlin'e döner. Doğu Anadolu'da Ermenilerle yapılan Gümrü Barış Anlaşması, Batı cephesinde Yunanlılarla yapılan I. ve II. İnönü muharebelerinin kazanılması sürecinde Enver Paşa tekrar Moskova'ya giderek burada TBMM Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey ve heyeti ile görüşerek Anadolu'daki Milli Mücadele'ye katılmak istediğini belirtse de bu istek TBMM Hükümeti'nce kabul görmemiştir. Enver Paşa, 1921 yılı Temmuz ayında Batum'da bir İttihat ve Terakki kongresi toplayarak, Yunanlılar galip gelirse Anadolu'ya geçmeyi planlarken Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Türkistan Bölgesine giderek bir ordu kurmayı planlar.⁹

Enver Paşa, Buhara ve Taşkent'te topladığı kuvvetle Bolşeviklerle mücadeleye giriştiği sırada etrafı çevrilmiş ve ateş altında düşmüştür. Enver Paşa, savaş sonrasında ülke dışında tekrar ülkesine, dinine ve milletine yararlı olabilmek için mücadeleler girmiş ve bu mücadeleler içerisinde 4 Ağustos'ta hayatını kaybetmiştir.¹⁰

I. Enver Paşa'nın Karakteri

Hamburgischer Correspondent'in 5 Ocak 1914 tarihli Enver Paşa ile ilgili haberinde 20. yüzyılın başında dünyanın karmaşık bir zamanında kamuoyunun belli bir kısmında özellikle üç şahsiyetten söz edilmektedir. Bunlardan biri Jön Türklerin lideri, şimdi İtalya'ya karşı direnişi örgütlemek için Trablus'a gönderilen Enver Bey, bir diğeri Çin genel valisi ve devlet adamı Yuan Shi Kai ve Çin devrimci partisinin lideri Dr. Sangatsen'dir ve bu üç karakter öne çıkarılır.¹¹

Enver Paşa'nın karakteri ile ilgili olarak Necmettin Alkan "Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa isimli eserinde "her hangi bir zorbalık alameti"nin olmadığını iddia ederek devamında şunları söylüyor: "Başındaki kırmızı Türk fesi hafif yana yatmış. Enver Paşa, Türklerin pek çoğu gibi Almanca'yı oldukça zor ve yavaş konuşuyor. Fakat anlaşılabilir. Onun en iyi tarafı olumlu olmasıdır. İkna edilmiş ve ikna eden optimizmi insanı ona bağlıyor. Başarıyla kesin olan inancını anlatırken, şu ifadeleri kullanmıştı: Bir şeye şüphe edilirse, o şey çoktan kaybedilmiştir. ... Sadece optimizmle ancak kazanılabilir ve yaşanılabilir."¹² Alkan çalışmasında Köln gazetesi muhabirinin görüşlerine de yer verir "paşanın bazı şahsî özelliklerini şöyle

⁸ Gotthard Jaeschke, *Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg*, in: *Die Welt des Islams*, Band 23, Leipzig 1941, s. 1-54.

⁹ Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, München 1984, s. 38-45; Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1955, s.10-20.

¹⁰ Mustafa Çolak, *age.*, s.84-110.

¹¹ *Hamburg Sömürge Enstitüsü'nün merkez ofisi*, 25 Ekim 1911, 04755/0001, Hamburger Fremdenblatt No. 257.

¹² Necmettin Alkan, *Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa*, 18. Türk Tarih Kongresi, C.7, 1-5 Ekim, Ankara 2018, s.157 ("Ein Besuch bei Enver Pascha", Hamburger Nachrichten, 21 Temmuz 1915, s. 336).

zikrediyor: ‘çabuk hiddetlenen, fedâkâr, bencil, atılğan, seyrek olarak atılğanlığında doğrusunu yapan, kendini haklı gören, kahraman, arkadaşların ve düşmanlarına karşı merhametsiz, ihtiraslı ve ulaşılmazdı.’¹³

5 Ocak 1914 tarihli Hamburgischer Correpondent’ta Enver Paşa, gücünü ülkesinin hizmetine sunan bir Türk vatansever olarak resmedilir. Bunu bugüne kadar, nerede ve nasıl olursa olsun, şahsının yararlı bir kullanım bulacağına inanmıştır.¹⁴ Kamil Paşa Sadaretini deviren, dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa’yı vuran ve Edirne’nin teslim olmasını engellemeye yönelik darbesi tüm dünyada büyük ilgi görmüştür. Ateşli ruhu ve cesur cesareti onu bir tür Türk millî kahramanı yapmıştır.¹⁵ 11 Ocak 1915 tarihli *Deutsche Tageszeitung*’ta ise “Üçlü İttifak ve Enver Paşa” başlıklı haber yer alır.¹⁶ Buna göre haber ana hatlarıyla şu şekildedir: İngiliz, Rus ve Fransız basını artık her türlü yalan ve tavırla Enver Paşa’ya sert bir şekilde eleştirmekte, onu ve politikalarını Türk halkının çıkarlarına aykırı olarak göstermeye çalışmaktadır. Bu tür saldırılar Enver Paşa’yı şereflendirebilir, Türk milletini vatansever bir adamda, Enver Paşa’nın hünelerinin ne olduğunu daha da çok fark ettirebilir. Elbette her yabancı basın entrikalarıyla Enver Paşa’nın konumunu sarsmaya çalışır ve kuşkusuz bu nefret edilenden kurtulmak için basının dışında da her şeyi yapmaya uğraşır.

11 Ocak 1915 tarihli *Deutsche Tageszeitung*’ta 13 Haziran 1919 tarihli *The Near East*’te “Enver, Karakteri ve Kariyeri” başlıklı bir muhabir haberi yer alır.¹⁷ Haberde Osmanlı Ordusu’nda Enver ve çevresini İstanbul’daki askeri okulda tanıyan ve bu nedenle onun karakteri ve zekâsı hakkında doğru bir tahminde bulunmaya yetkin olan bir Arap subayının notlarından alıntı yer alır. Haberde Enver Paşa’nın kariyeri, onların gerçek hikâyeleri verilerek siyasi güç merdiveninin zirvesine ulaşana kadar hızlı ilerlemesine yol açan gerçek nedenlere şöyle değinilmiştir: “Bir adam bazen bir devletin kaderinin gidişatını değiştirir. Deha her zaman gerekli olmasa da, özellikle de arkasında hanedan gelenekleri olmayan Enver gibi halktan yükselen ve prestiji olmayan bir adam söz konusu olduğunda cüret ve ezici hırs vazgeçilmez niteliklerdir. Enver’in erken kariyerinde bu özellikler gizlidir; gerçekten de o zaman çekingenliğe yakın bir tevazu izlenimi verirdi.” denmektedir. Yazarın bir arkadaşı olan Genç Türkleri tanıyan kültürlü bir Dürzi Emir Enver’i “Cesaret sahibi olduğunu kimse inkâr edemez, ancak bu nitelik, Almanların uğursuz etkisi altına girerken is gibi gözü pek bir küstahlığa dönüşmüştür. Daha sonra büyümüş bir adam gibi davrandı, düşünce ve eylemlerinde İmparator’un ve kliğinin baskın iradesini yansıtmıştır. Enver, kökeni Sırp, Bulgar, Yunan ve Arnavut haydutlarına karşı aralıksız ve maliyetli cezalandırma seferlerine dayanabileceği düşünülen Devrim’in patlak vermesiyle ilgi odağı olur.” diyerek Enver Paşa’nın karakterini anlatmaya çalışmıştır.

Habere göre, II. Abdülhamid’in en büyük hatası Makedon sorununda izlediği politika olmuştur. Osmanlı Ordusu’nun düşünen kesimi, sonunda bu intihar politikasına son vermenin tek yolunun otokratların tırnaklarını kesmek olduğunu görmüş ve bu amaçla gizli askeri örgütü kurmaya başlamıştır. Kuruculardan biri olmak Enver için bir şanstır. Komitecilere karşı verdiği bir savaşta göze çarpan cesaretiyle kendini daha yeni fark etmiştir. O zamanlar Enver’in en büyük tutkusu, kendisinden önce öne çıkan Aziz, Niyazi ve Eyüp Sabri ile rekabettir. İttihadı Osmaniye, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin birleşmesi sonrasında oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti eyleme karar verildiğinde şu subaylar eylemin yerine getirilmesi için gö-

¹³ Necmettin Alkan, age., s.157 (“Enver Paschas Ende”, Kölnische Zeitung, 5 Kasım 1924, s. 780).

¹⁴ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0005, *Deutsche Tageszeitung*, 5 Ocak 1914.

¹⁵ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0006, *Hamburgischer Correpondent*, 5 Ocak 1914.

¹⁶ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0011, *Deutsche Tageszeitung*, 11 Ocak 1915.

¹⁷ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0030, *The Near East*, 13 Haziran 1919.

revlendirilir: Eyüp Sabri, Aziz, Yusuf Ziya, topçu subayı Niyazi ve Enver. Bu seçilmiş delegelere görevlerinin yerine getirilmesinde mümkün olan her türlü yardımı yapmaları için komitenin tüm şubelerine emirler verilir. Niyazi ve Enver'in Alayları en büyük şans ve başarı ölçüsüne sahiptir. Çünkü onlara, devrimin başlıca amacının Makedonya'nın ve özellikle Arnavutluk'un Bulgar ve Sırp boyunduruğundan kurtarılması olduğu söylenen Arnavut dağlıların desteğini sağlamışlardır. Bu, Enver'in doğmakta olan şovenizminin ilk belirtisidir. Enver Paşa, Niyazi ve Eyüp Sabri'ye oldukça fazla güvenen ve bunlara saygı duyan dağlardaki bağımsızlık isteyenlere amacına ulaşmada yanında yer alacaklarına güvenmiştir. Derviş Hima, Niyazi ve Eyüp Sabri üçü de Arnavut kökenli olduklarından Arnavut dağlılarınca daha fazla itimat görmüşlerdir.

Komite'nin bu ilk eylemi, Yıldız otokratını Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlamada büyük bir başarıya ulaştığında, tüm yorgun devletin gözleri, doğal olarak, kendilerine kurtuluşun sağlayıcı gibi görünen Enver'e çevrilmiştir. Öyle de olmuştur, devletin uçtan uca yayılan telgraflarında dramın bu ilk perdesiyle bağlantılı olarak anılan isimler Niyazi ve Enver olmuştur. Özgürlüğe susamış ve dramatik durumların yaratılmasından yana olan o psikolojik ruh halindeki halk, bu iki isme odaklanmış ve kendilerini özgürlüğe taşıyıcılarına inanmışlardır. Merkez Komitesi, gerçekten de, II. Abdülhamid'in yönetiminden ve onun gözü dönmüş ordusundan korktukları için, gerçek liderlerini ve aktif üyelerini bu iki madun subayın isimlerinin arkasında gizlemek için endişeli olmuştur. Komitenin gerçek ruhları Atıf ve Sadık Bey olmuşlardır. Niyazi Bey beyanında *"onlar her şeye dâhildi ve onlar olmasaydı Abdülhamid'in istihbaratçılarından kaçış olmazdı"* diyerek bu iki isme dikkat çekmiştir. Ancak halkın gözünde kahramanları Niyazi ve Enver'dir. Halkın sevgisi ve güveni bunlara tamdır. Enver bunu devletin kaderinin büyük oyununu oynamak için kullanmış ve garip koşullar onun hırsını en çılgin hayallerinin ötesinde gerçekleştirmesini sağladığı belirtilmiştir.

Haberde 31 Mart olayını müteakiben Mahmut Şevket Paşa, devrimci ordunun başında İstanbul'a girdiğinde Enver onun yanındadır. Komitenin genç liderleri bu vesileyle pek çok farklı uygulamaya giriştiklerinden Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından Başkent'te görülmedik bir anarşi durumu ortaya çıkmıştır. Alman Büyükelçisi von Biberstein, tanınmış siyasi kurnazlığı ve zekâsıyla, fırsatı görmüş ve durumdan tam olarak nasıl kazançlı çıkacağını bilmiştir. Enver, bu baş çizicinin amacına hizmet eden adam olmuştur. Biberstein bir ziyafet vererek genç İttihatçıların çevrelerinde özel bir başarı elde etmiştir. Enver ve subay arkadaşları elbette bu ziyafete davet edilmişler ve şenliğin sonunda Büyükelçinin Enver'in eylemlerini övdükten sonra kendisine şöyle dediği bildirilmektedir: *"Alman halkı sizi ve Alman ordusunu görmek istiyor. Türkiye'nin kurtarıcısı ikinci Selahaddin ile tanışmayı dört gözle bekliyor."* Daha zayıf olan, daha güçlü olanın büyümesine kapılır. Ertesi gün Enver Paşa Şevket Paşa'ya giderek Berlin'deki Askeri Ataşelik görevi için istekte bulunmuş ve onun bu isteği kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Von der Goltz'un gayretle teşvik ettiği Alman üstünlüğü, artan bir ihtişam içinde yeniden kurulmuş Biberstein¹⁸ von der Goltz'un¹⁹ ektiğini biçmiştir.

¹⁸ Mareşal Adolf von Bieberstein, 1897 yılında Almanya'nın İstanbul Büyükelçisidir. Dış politikayı daha çok kendisi belirlemek isteyen İmparator II. Wilhelm ile pek anlaşamayan ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı makamından tenzil-i rütbe ile İstanbul'a tayin edilmiş olan Bieberstein, Kayzer'in İstanbul ziyaretinin, II. Abdülhamid ile Gümüşsuyu Alman Sarayı'nda görüşmesinin, Anadolu Demiryolu'nun Bağdat'a uzatılması projesinin mimarı olmuştur; Eckhard Hansen, *Biographisches Lexikon zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1871 bis 1945. Sozialpolitiker im deutschen Kaiserreich 1871 bis 1918*, Kassel, 2010, s.106.

¹⁹ Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz 1883'te yarbay olmuş, aynı yıl içinde tekrar Alman ordusuna dönme hakkını muhafaza etmek şartıyla sözleşmeli olarak Osmanlı hizmetine tayin edilmiştir. Ordunun reformu bağlamında II. Abdülhamid tarafından Prusya'dan istenilen ve 1882'de gelen askerî heyetin komutanı Otto von Kähler'in ölümü üzerine (3 Kasım 1885) Goltz bu heyetin başına getirilmiştir. Goltz, 1883-1895 yılları arasında askerî okullar müfettişliği vazifesinde bulunmuştur. Seferberlik, ordu harekâtı, harekât planları ve askerî haritalar konusunda çalışmıştır. Daha sonra Almanya'da çeşitli görevlerden bulunduktan sonra İstanbul'daki Büyükelçi Freiherr von Wangenheim'in teklifiyle tekrar Türkiye'ye tayin edilmiş ve 12 Aralık 1914 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir. Liman von Sanders'in Beşinci Ordu komutanlığına getirilmesinin ardından İstanbul'daki Birinci Ordu'nun komutanlığına

11 Ocak 1915 tarihli *Deutsche Tageszeitung*'un haberine göre Enver, Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği'ne vardığında Alman Veliadının mabeyincisini kendisini beklerken bulmuştur. Yetkili, von Biberstein'in veliahta kendisi hakkında son derece övgü dolu mesajlar ilettiğini söylemiş ve onu yönlendirerek Majesteleri'ni aramasını istemiştir. Enver Paşa orada Osmanlı Devleti'nin bir üyesinin bile beklemediği sıcak bir karşılama ile karşılaşmıştır. Enver'in Alman militarist kalıbında şekillenmesi sürecini takip eden sık ziyaretler vasıtasıyla özenle elde edildiğine yer verilmiştir. İtalya Türkiye'ye savaş ilan ettiğinde, Komite Enver'i aceleyle hatırlamış ve Velihta yaptığı veda ziyareti vesilesiyle İmparator ile görüşmesi için onu ikna etmiştir. Haberde Enver Elçiliğe dönüşünde Nizami Paşa'ya Veliht ile yaptığı konuşma hakkında bilgi verdiğinde, Büyükelçi şunları söylemiştir: “ *Veliht kibarca gerçeği maskeleydi. İşin aslı şu ki, İmparator, hükümdarlara karşı ayaklanan herkese, kalemleriyle bile olsa, seyirci bırakmaktan kaçınır, çünkü o, kralların ilahi hakkına sıkı bir şekilde inanmaktadır. Ancak İmparatorun “oyununun” maskesinin düşmesi uzun sürmez. Seyirciye izin vermemesinin asıl nedeni, o zaman İttihatçıların nihai başarısından şüphe duymasıydı.*”

Buna göre komite konumlarını sağlamlaştırıp İmparatorun Enver'le kurduğu ilişkiyi güvenli bir şekilde ellerinde tuttuklarında, artık Sultan'ın Alman İmparatoru ile Enver gibi bir dostluğu kalmamıştır. Alman İmparatoru'nun Abdülhamid'le olan dostluğunun değişmez sadakatinin bir efsane olduğu ortaya çıkmıştır. Haberde 1909 olayının bu sınırsız hırslı adamın dünya hâkimiyeti için ayrıntılı ve geniş oyununa soktuğu pek çok hilden biriydi değerlendirilmesi yapılmıştır.

II. I. Dünya Savaşı'nda Enver Paşa

21 Nisan 1915 tarihinde *Kölnische Zeitung*'ta “Enver Paşa” başlıklı haber yer alır.²⁰ Habere göre artık Başkumandanlıkta, yeni devletin deneyimli yapılandırıcıları arasında Jön Türklerden biri olan Türkiye'nin yeni döneminden genç bir adam oturur. Mahmut Şevket Arap, İzzet Arnavut, Cavit İsrail asıllı, Enver ise İstanbul yakınlarındaki Beşiktaşlı bir Türk'tür. Enver, Hamid döneminde, o zamanki ıslahat vilayetlerinin genel müfettişi, sonra Viyana'da büyükelçi olan Hüseyin Hilmi'nin maiyetinde binbaşısıdır. Abdülhamid'in Yıldız ile olan mektup alışverişi Enver'in elinden geçmiştir. Yıldız, bir Jön Türk olduğu şüphesiyle bir subayın tutuklanması emrini ne kadar sık veriyse, bu memur da aynı sıklıkta ortadan kaybolmuştur.

21 Temmuz 1915 tarihli *Hamburger Nachrichten*'de Berlin'den 20 Temmuz kaynaklı “Enver Paşa'ya Ziyaret” başlıklı rapor yer alır.²¹ Herbert Gulenberg²², İstanbul'a yaptığı yolculuktan sonra gazetesine Enver Paşa'ya yaptığı ziyaretin açıklamasını gönderir. Enver Paşa'nın evini tanıtıcı bir anlatımdan sonra evin ve diğerlerinin kişiliği hakkında şunları söylüyor: “*İnsan ilk bakışta şaşırıyor. Bu çelimsiz genç adam, bir öfkeliyi tahttan çekilmeye zorlayan ve Sezar gibi kendisine doğrultulmuş birden fazla silah namlusuyla karşı karşıya kalması nedeniyle cesur olanla aynı kişi mi? Görünüşünde acımasız bir şey yok, daha çok hayalperest, utangaç, neredeyse çekingen bir insan var ve garip bir topluma girmeden önce her zaman ilkel bir yaklaşım benimsemesi gerekiyor.*”

tain edilmiş, önce Sultan Mehmed Reşad'ın daha sonra da (6 Şubat 1915) Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın askerî danışmanı olmuştur. Kayser II. Wilhelm'e ve Alman seferî kuvvetler kurmay başkanı General Falkenhayn'a raporlar yazmış Enver Paşa'nın ve Türk orduları genelkurmay başkanı olan General Friedrich Bronsart von Schellendorf'un yakınında yer almıştır. Goltz'un Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yla ilgili değerlendirmelerinde onu otuz dört yaşında bir genç, Alman dostu ve bulunabilecek en iyi Harbiye nâzırı olarak niteler. Enver onun gözünde olağan üstü doğru, ürkütülemez, para gücüyle elde edilemez, dirayetli, azimli bir vatanperverdir. Goltz 22 Ekim 1915'ten itibaren Altıncı Ordu'nun komutanlığını üstlenmiş Aralık 1915'te Bağdat'a giderek İngilizler'e karşı Kütülmâre kuşatmasına katılmıştır. Siyatik ağrılarını çeken Goltz Paşa bu arada tifoya yakalanmış ve 18-19 Nisan 1916 gecesi ölmüştür; H. von Kiesling, Mit Feldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien, Leipzig 1922, s.70-75; B. von Schmiterlöw, Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha: Nach Briefen an Seinen Freund, Berlin-Leipzig 1926, s. 28-30.

²⁰ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0013, *Kölnische Zeitung*, 21 Nisan 1915.

²¹ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0014, *Hamburger Nachrichten*, 21 Temmuz 1915.

²² *Hamburger Nachrichten*'in muhabiri.

Haberde Gulenberg onunla ilgili en güzel şeyin zeki, “kahverengi, biraz utangaç gözleri” olduğunu belirterek “*Enver Türk usulü, hatta odada biraz eğimli olarak kafasına oturan kırmızı fesi altında sessizce sizi izler. Çoğu Türk gibi Enver Paşa da Almancayı güçlükle ve yavaş konuştuğu, ancak kendini anlaşılır kılar ve hatta Almanca kelimelerin ne anlama geldiğini çok iyi bilir*” der. Gulenberg Enver’le ilgili en iyi şey iyimserliği olduğunu, kendisine çeken şeyin onun ikna edici iyimserliği olduğunu ifade eder. Enver, Gulenberg’e “*Bir şeyden şüpheleniyorsan, zaten kaybettin*”, diye araya girmiş, ancak başarıya olan sağlam inancın onu nasıl ayağa kaldıracağını anlattıktan sonra “*Sadece iyimserlikle kazanabilir ve yaşayabilirsiniz.*” demiştir. Bu iyimserliği ve gençliği ile Enver Paşa, bundan daha da güzel görünen bir şeyi, yani tam bir poz eksikliğini birleştirmektedir.

Gulenberg, Enver hakkında, “*Asla poz vermez ve etkilemek de istemez. Sadece bir örnek: İnsanlar, Cyrenaica’dan İstanbul’a kaçtığı, tüm olası kılıklarda ve sürekli ölümcül tehlike altındayken hayatının en önemli gününden coşkuyla bahsediyorlar. Burada umutsuzluk değil, karışıklık buldu. Daha sonra, kendisini bir kurtarıcı gibi karşılayan, mağlup edilmiş küçük bir ordunun başında, zaten terk edilmiş ve neredeyse terk edilmiş olan ve Balkanların en cesur insanlarına karşı nasıl savunacağını bildiği Edirne’ye gitti. Ama bir haberci Sultan’a gitti: ‘Majesteleri, şehri, şanlı atalarımızın kutsal mezarlarıyla birlikte sonsuza dek ayaklarımızın altına seriyorum. Evet kesinlikle!’ diye haykırdı Enver, utanarak, ‘Bu iş hakkında o kadar çok söz söylenmiş ki, İşte böyleydi!’ Daha fazla övgüden kaçınmak için şunları ekledi: ‘Edirne’ye giderken şiddetli karın ağrılarım vardı. 23 saat eyerde kaldım. Apandisit ama tahriş oldu. Doktorlar hemen ameliyat olmamı tavsiye ettiler ama buna zamanım yoktu, önce Edirne dedim, sonra bedenim. Önce halkım gelir!’ Bu son beş kelimeyi bir daha söylemedi çünkü ona biraz poz gibi gelebilirdi ama onları düşündü, hep düşündü. Ve halkı bunu bildiği ve hissettiği için, onu ancak saf bir insanın sevebileceği bir şeyle severler.*” şeklinde aktarımda bulunur.

Enver Paşa, halkının zaferine ve bekasına sonsuz inanmıştır. Gazeteci, Enver Paşa’ya Çanakkale Boğazı’nın ayakta kalıp kalamayacağını sormuş. Enver Paşa hiç düşünmeden kalacağını ifade etmiştir. Türkiye ile savaşarak ne kadar İngiliz ve Fransız askerinin Avrupa’dan uzak tutulacağını, Almanya ve Avusturya’nın Rusya’ya karşı büyük bir saldırganlık savaşının ancak bu parlak şekilde mümkün olabileceğini “*sessiz bir gururla*” belirtmiştir.

Enver Paşa konuşmasına devam ederek, “*Onlarca yıldır devletimiz ve yönetimimiz hakkında her zaman konuşulduk, Avrupa’nın büyük ve küçük uluslarının hiçbiri bizden bağımsız özgür bir halk olmamızı istemedi, Almanya hariç*” şeklinde küçük bir gülümsemeyle der. Konuşmasına devam ederek “*Ama şimdi dünya Rusça, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gazetelerde, bizi uzun zamandan beri ölü ilan eden, Avrupa gibi, komşuları arasında sık sık bölünen Avusturya-Macaristan’dan daha az canlılığa sahip olmadığımızı görüyor. Ama biz Türkler daha fazla dağılmamıza izin vermeyeceğiz, kemiklerimiz iyi, ülkemiz değil. Biz Türkler hala hayattayız, önümüzde bir gelecek var, çünkü bir yaşantımız var. Kendi gücümüzle dirileceğiz ve varlığımız için bu savaşta ve sonrasında hiçbir imparatorluk milli duyguda bizi geçemeyecek.*” ifadelerini kullanmıştır. Gulenberg, her halükarda Enver Paşa, ülkesindeki bu gelişmeyi o kadar kesin görüyor ki, “*onunla kaldığımız sürece inancından şüphe etmeye cüret edemiyorsunuz*” der.

20 Ocak 1916 tarihli *Neue Freie Presse*’de “Enver Paşa ile Görüşme” başlıklı haber yer alır.²³ Haberde Feliz Galten²⁴, Enver Paşa ile gerçekleştirilen ziyareti anlatmaktadır. Cuma günü Galten, Enver Paşa ile görüşebilmek için Yıldız Sarayı önündedir. Enver Paşa da Padişah’ın öğlen selamına gelmesini beklemektedir. Padişah camiye geçer ve ibadet başlar. Galten burada hem Cuma ve camideki namaz ritüelini hem de Enver’i gözlemler: Ona göre “*Enver’in ince*

²³ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialinstituts, 04755/0017, *Neue Freie Presse*, 20 Ocak 1916.

²⁴ *Neue Freie Presse* muhabiri.

bedeninin narin asaleti, kısa, ölçülü jestlerinin zarafeti, etrafında parıldayan gençlik tazeliği, tüm bunlar biraz büyüleyici ve aynı zamanda biraz kafa karıştırıcıdır. Bu güzel, ince, esnek figür, çekişme durumuyla da Josef Kainz'i andırıyor. Ama psikoloji, bir insanın yüzünde, doğasının, eylemlerinin ve yaşamının izlerini casusluk yapmak isteyen bu tür ilk, geçici yüzeyselliklerin peşinden ne kadar da kaçıyor. Yıllarca bu genç adam onlara bir ordunun inancını ve ümidini bağlamış, bir tahtı devirip diğerini yükseletmiş, iradesinin gücü ait olduğu devletin uyukudan ve uyuşukluktan uyandırmış ve onu tekrar kayıtsızlığına terk etmeyecektir."

Enver'in Berlin'de bir ataşe olarak görev yapması Almanlar tarafından doğal görünmüştür. Enver en zararsız Potsdam muhafız teğmeni olarak bile kusursuz zarafetten bıyıklarına kadar o kadar çok zevk aldığı ve onu önceden tanıyan bazı insanların terfiinin tesadüfi olmadığını düşündükleri ifade edilir. Galten, İtalyanların Trablus'a girdiklerinde, Enver Paşa'nın Afrika çölünde Bedevi şeyhleriyle, kısa bir süre önce Prusyalı subaylarla yaşadığı kadar yakın bir şekilde yaşarken, Berlin görevinden izin almadan ortadan kaybolduğunu. İtalyan işgalcilerle karşı halkı savaşı körüklediğini ve İtalya Kralı III. Vittorio Emmanuel'in generallerinin onu yasadışı ilan etmesinin bile umurunda olmadığını belirtir. Balkan Savaşı'nda, güçlü bir elle anavatanının aşağı doğru koşan kaderini durdurduğunu ve hatta döndürdüğünü, hükümetleri değiştirdiğini, orduyu temizlediğini, eski, yıpranmış ve asla işe yaramaz ordu komutanlarını uzaklaştırdığını, Türk ordusunun yeniden örgütlenmesini gerçekleştirdiğini ifade eder.

Galten, Enver Paşa ile ilgili "Onu tanımayan, bu dar omuzlu genç Generale bakar ama bunun ölçüsüz tecrübe, kan, savaş, fırtına ve tehlikeden geçen Enver Paşa olduğunu tahmin edebilir mi! Sık sık düşünüyoruz: İnsan yaptıklarına ne kadar az benziyor. Yine de her insanın eylemleri alınlarında o kadar net yazılıdır ki, ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar onları asla silemezler. Ancak bu karakterleri çok nadiren okuyoruz, onları heceleyemiyoruz. Çoğu zaman, her insanın amellerini ne kadar eksiksiz ve ne kadar derin bir zorunlulukla karşılaştırdığını bile bilmiyoruz. Genelde çok sonra öğreniriz." diyerek görüşlerini belirtmiştir.

Galten, "Böylece Enver Paşa'nın hayatı hakkında edindiğimiz bilgiler onun tarzına ışık tutmakta ve ayakta durup bizimle konuşurken o güzel, fildişi renkli, içine kapanık çehresini aydınlatmaktadır. Özellikleri neredeyse keskin bir düzenliliğe sahiptir. Birleşen derin siyah, güçlü kaşlar, düz bir çift kıvrımda çıplak alnı destekler. Burun, antik çağlardaki erkeklerin kafaları gibi dar ve düzdür ve kısa, kalın bıyık geniş, derin siyah bir şerit olarak üst dudağın sadece yarısını kaplar, böylece ağız görünür kalır, belirgin çizgisi gururu ele verir. Pürüzsüz yanakların yumuşak ovali, bu ağzın soğuk sertliğiyle, ama en çok da iri gözlerden çıkan karanlık ateşle tezat oluşturuyor. Enver Paşa konuşurken uzun kirpiklerini indiriyor ve gözlerindeki alevleri kapatıyor. Mayınlar hareketsizdir, ancak bu nedenle taşınmaz değildir. Kendini dizginler, varlığının tutkusunu iradesinin elinde tutar ve kendini evcilleştirir." ifadeleri ile Enver Paşa'nın hem görünüşü hem de karakteri hakkında intibahını belirtir.

Enver Paşa, Gelibolu'dan bahsederken de şöyle demektedir: "...Türk askeri her zaman iyiydi. Ama şimdi aynı zamanda iyi donanımlı, iyi silahlanmış ve yeterince yiyecek var. Artık liderlerine de inanıyor ve güveniyor. Yani şimdi bir şeyler yapabilir." Galten, onun "sesine de hükmettiğini" yazar. Yine de bu "sert, derin erkek sesinin özünde korkunç bir şiddet barındırdığının duyulduğunu ve Türk askerlerinden bahsettiğinde ise eski zamanlardan bir yankı gibi, memnuniyet vurgusunun yanında yumuşak, acı bir tınının duyulduğunu" ifade eder. Ayrıca, artık iktidarın dizginlerini elinde tutan bu adamın tavrında ve sesinde hâlâ büyük isyancının meydan okumasının devam ettiğine değinir.

Gelibolu'dan itibaren konu İtilaf Devletleri'ne dönünce Enver Paşa, *"Hiçbir şey bilmiyorlardı. Bilselerdi savaşı başlatmazlardı. Ne yaptığımızı anlamalısınız. Bir şey yapıyorsan, savaşmak istiyorsan diğerini bilmelisin. Ama bizi tanımıyorlar, hiçbir şey bilmiyorlardı."* demiştir. Bunu, yorulmadan çalışan bir adamın, nasıl çalışacağını bilmeyen insanlardan bahsederken duyduğu küçümsemeyle ifade etmiştir. Galten artık Kuzey Denizi sahilinden tehdit edilmeyen topraklardan Boğaz'a seyahat edilebilmesi önemli gerçeği Enver için yeterli olmadığını belirtir. Enver Paşa konuşmasında, *"Devam etmek, hızlı bir şekilde çok daha uzağa!"* diye haykırmıştır. Ve sonra Enver Paşa oldukça gerçekçi bir şekilde: *"İstanbul'dan Anadolu tren istasyonuna vapura bineceğiz, yine de Haydar Paşa... Bu bir şey değil... 15 dakika sürüyor... Sonra direkt trenle Bağdat'a devam ediyoruz, evet, direkt trenle Hamburg-Berlin -Viyana-İstanbul-Bağdat...! Bu da nedir ki daha?"* ifadelerini ekleyerek ideallerinden bahsetmiştir.

Enver Paşa ile Galten arasındaki görüşmede sanki dünyanın en kolay şeyiymiş gibi savaşın seyrine ve son olaylara değinilir. Konu Selanik'e gelince Enver Paşa *"Selanik mi?... Selanik önemli değil, en azından askeri açıdan önemli değil. Selanik'e gitmek, düşmanlarımız açısından askeri ve siyasi açıdan bir hataydı. Askeri olarak, çünkü orada tekrar yenilecekler ve güçlerini gereksiz yere tüketecekler. Ve politik olarak...?"* dedikten sonra gülererek, *"Lovcen²⁵ mi? Evet, bu savaşta bir silahlanma eyleminin doğrudan barışa yol açtığı ilk vakadır."* der.

Enver, savaşla ilgili konuşmasına, *"ve sonra, tabii ki, barış denilince ve bugün kimsenin dünyanın bundan sonra nasıl görüneceğini hayal bile edemeyeceği gibi sıradan bir yorum yapıldığında, kayıtsızca, Ah!, neden? diyecek, sonra... üç dört ay içinde yeni duruma alışacak ve buna boyun eğeceklerin. Yapacak çok şey olacak, herkes meşgul olacak ve uzun süre şaşırılmayacak. Şaşkınlık her zaman kısadır."* ifadelerini ekledikten sonra, kıyaslanamayacak kadar kibirli bir ironi ile, *"Sırbistan ortadan kalkarsa, en azından Kral Peter'in buna alışması zor olacak, dünyanın geri kalanı da çok yakında..."* sözlerini ekler.

Galten, Enver Paşa'nın bu defa yukarı baktığını, karanlık, ateşli gözlerinin güldüğünü söyler. O, Enver Paşa'yı, *"Önümüzde duran bu genç, harika güçlü adam henüz işinin sonuna gelmemiştir. 35 yaşındayken, birkaç düzine devlet adamı ve generale verileden daha büyük olaylar yaşadı, daha sıcak fırtınalara ve savaşlara dayandı. Ama işinin sadece başında duruyor gibi görünüyor. Enerjisinin sert çeliğiyle zırhlanmış, kendinden geçmiş ve hızlı ve büyük kararların güçlü yeteneğiyle kendinden geçmiş bu kıvrak adam, durmadan çalışan fikirlerinin patlayıcı itici güçleriyle doludur. Geçit törenlerinden ve Wilhelmstraße'deki salonlardan İstanbul'un gizli köşelerine, Libya gölünün vahalarına ve Yemen'in Arap çadırlarına kadar insanları tanıyor. Ve bir sanatçının tekniği kendisine aşına olan enstrümanlarda çaldığı gibi çalıyor. Çağımızın en ilginç fenomenlerinden biridir ve özü bize ne kadar az ifşa edilirse edilsin, yine de olayların sadece uygulayıcıları değil, aynı zamanda gerçek rehberleri olan çok nadir insanlardan sayılabilir."* şeklinde tanımlar.

III. I. Dünya Savaşı Sonrasında Enver Paşa

Talat Paşa Hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanacağı görüldüğünde daha fazla toprak kaybedilmeden bir ateşkes arayışı içine girmiştir. Ancak İttihat ve Terakki Hükümeti yönetiminde kaldığı sürece ateşkesin zor olacağını gördüklerinden Hükümeti sonlandırmışlardır. İngilizler İttihat ve Terakki yöneticileri hakkında tutuklanma kararı aldıklarında Enver Paşa ve arkadaşları İstanbul'dan bir Alman torpidosu ile Karadeniz'e açılmış önce Odesa'ya ve oradan da Berlin'e geçmişlerdir. İşte bu süreç ve Enver Paşa'nın ne yapacağı ve neler yaptıkları dostları ve düşmanları tarafından takip edilmiştir.

²⁵ 1908 yılında Komitecilerin Arnavutluk Alplerindeki zirve tepelerdeki hürriyet mücadelesi başarısı.

30 Mayıs 1919 tarihli *Nieuwe Rotterdamsche Courant*'ta "Türkiye" başlıklı haber yer alır.²⁶ 29 Mayıs, Londra kaynaklı yazıda bir soruyu yanıtlayan İngiliz Harmsworth²⁷, Enver Paşa'nın şu an nerede olduğunun bilinmediğini söyler. Ancak İngiliz Hükümeti onu sorumlu tutmaya karar verdiğini ve bunun için Türkiye ile yapılan barış anlaşmasında hüküm verileceğini ifade eder. Harmsworth böyle bir kararın Talat Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti sekreteri Emanuel Karasu hakkında verildiğini ve kendisinin İstanbul'da gözaltında olduğunu belirtir. 03 Aralık 1920 *Times*'ta "Enver Paşa Berlin'de" başlıklı haber yer alır.²⁸ Haberde Enver Paşa'nın o tarihte Berlin'de olduğu ve yaklaşık bir hafta önce geldiği söylenir. Sahte bir isimle yaşadığı ve Jön Türklere sempati uyandırmak istediği yazılır. Son zamanlarda burada olduğu bildirilen Türk subay heyetiyle bağlantısı olmadığı belirtilir. 03 Aralık 1920 tarihli *Deutsche Allgemeine Zeitung*'ta "Enver Paşa'ya İhraç Yok" başlıklı haber Berlin'den gelen *Echo de Paris* haberinde Alman Hükümeti'nin birkaç gündür Berlin'de bulunan Enver Paşa'dan Almanya'yı terk etmesini istediği bildiriliyor. Ancak bu haberin tamamen asılsız olduğu bilgili kaynaklardan öğrenilir. Enver Paşa'nın yakın zamanda Almanya'da bulunduğu tespit edilememiştir. Bu nedenle hakkında ülkeden ihraç kararı çıkarılamaz denilmektedir.²⁹

10 Haziran 1921 tarihli *Kölnische Zeitung* ve 25 Temmuz 1921 tarihli *Saarbrücker Zeitung*'ta "Enver Paşa" başlıklı haber yer alır.³⁰ Türk Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa hakkında bir yazı yayınlanır. Yazıda Enver'in Türkiye'deki mevcut koşullarda anavatanındaki rolünün kesinlikle yerine getirilmediğini kanıtlamaya çalışmak için günün şartlarının bir avantaj olarak görmesi gerektiğine yönelik güncel ve dikkate değer bir açıklama yapılmıştır. Ancak bunun Türkiye için yararlı olup olmayacağı sunumun kendisinden çıkarılabilir denilmektedir. *Köln Zeitung*'ta Jön Türklerin bu ilk lideri hakkında Enver'in Türkiye'nin en kendine özgü karakterlerinden biri, İttihat ve Terakki Komitesi'nde en büyük adamıdır denir. Haberde Enver Paşa Türk İnkılabının Aziz Just'u olarak anılmıştır: "Beyaz eldivenli, özenle giyinmiş, görünüşte nazikçe çekingen, acımasız şiddetin ve dizginsiz hırsın açgözlü alevine yaklaşıyor. Enver'e ve birkaç yakın arkadaşına Türkiye'nin İttifak Devletleri ile olan bağlantısı borçlu olursa bile, cephelerdeki savaşındaki çok sayıda ve önemli hatalar neredeyse istisnasız olarak gerçek komutanlık görevi için gerekli eğitimi de almamış olan Enver'e atfedilebilir. Asıl Başkomutanlık görevi için ne gerekli eğitime ne de uygun karakter özelliklerine sahip değildir, gerçekleri yanlış değerlendirdi ve şaşkıncu bir inatla yoluna devam etmek ister ve tüm kişisel arkadaşlarını yavaş yavaş ret eder."

Haberde Enver Paşa hakkında "Çöküşten beri bu huzursuz, öngörülemeyen kişi olan Enver Paşa ortalıkta dolaşmaktadır; bir Rusya'da, bir Almanya'da, maceralı bir uçak yolculuğunun kendisini götürdüğü yerde, şimdi Kafkaslarda, Azerbaycan'da, Anadolu sınırlarındadır. Anadolu'nun basiretli lideri Mustafa Kemal, bir zamanların güçlü komitesinin üç büyük ismi Enver, Cemal ve İsmail Hakkı'yı bırakıp orduda istihdam etmek isteyip istemediklerini TBMM'ne sormuş ve olumsuz cevap almıştır. Enver gibi bir adamın bunu kabul etmesine imkân yok. Görünüşe göre, kendisini Rus Sovyetlerine, Mustafa Kemal'in şimdiye kadar gösterdiğinden daha gerçek bir destekçi olarak önermek niyetindedir." denilmektedir. Enver Paşa önce Kafkasya'da bir "Halk Konseyleri Birliği" kurmuş, Federasyonun amaç ve yönergelerini bastırmış daha sonra bunlar Kafkaslar ve Karadeniz kıyılarıyla ilgili broşürler halinde Türkiye'ye gönderilecekti. Bunu yaparak bir yandan Bolşeviklerin güve-

²⁶ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialinstituts, 04755/0028, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 30 Mayıs 1919.

²⁷ Cecil Bisshoop, 1 Baron Harmsworth (23 Eylül 1869 - 13 Ağustos 1948), İngiliz işadama ve liberal siyasetçi, 1919-1922 yılları arasında İngiltere Dışişleri Müsteşarlığı görevi yapmıştır.

²⁸ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0032, Times, 3 Aralık 1920.

²⁹ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0034, Times, 3 Aralık 1920. *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 03 Aralık 1920.

³⁰ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0037, *Kölnische Zeitung*, 10 Haziran 1921; Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0038, *Saarbrücker Zeitung*, 25 Temmuz 1921.

nini kazanacağına, diğer yandan da aynı dış tehlikeler altında birleşik bir blok oluşturan Anadolu'nun nüfusunu bölüp, kendisi de bir pay alacağına inanıyordu. Ancak ülkeyi yeniden inşa eden adamlar bunu erken öğrendikleri, bu yüzden bir mektubun içeriği ortaya çıktığında tüm komedi tam olarak ortaya çıkmıştır. Enver, mektubu Kürdistan ve Anadolu'da bir ayaklanma için gerekli hazırlıkları yapması talimatıyla Trabzon'daki Halil Paşa'ya göndermiştir. Halkın sarsılmaz inancına dayanan ve canlarını tehlikeye atarak demir bir iradeyle cesareti kırılan orduyu yeniden toplayan, kırık Türk bayrağını kaldıran ve yeni bir Türkiye kuran adamlardan sonra Enver'in şimdi geri dönebileceği gerçeği anlaşılabilir ve umutsuz görüldüğü belirtilir.

19 Ocak 1922 tarihli *Deutsche Allgemeine Zeitung*'ta "Enver Paşa Hakkında Yalanlar" başlıklı haber yer alır.³¹ İstanbul'dan bir *Reuters* haberine göre, Enver Paşa'nın bir zamanlar Ankara milliyetçilerinin isteği üzerine Sovyetler tarafından tutuklandığı ve vatana ihanetten yargılanmak üzere İstanbul'a getirileceği söyleniyor. Geçenlerde, eski savaş bakanının güney Rusya'da bir şehirde uygulama yaptığı bildirildi. Sonra tekrar Kürtlerde veya Kafkaslarda Mustafa Kemal'e karşı hareketleri kışkırtması bekleniyordu. Bu iddiaların tamamı asılsızdır. Enver Paşa, "milli pakt"ın zeminindedir, Ankaralıların önüne herhangi bir zorluk çıkarmak ondan uzaktır. Bu konuda dolaşan tüm haberler tek bir amaca hizmet ediyor: Türkleri yaklaşan Ortadoğu müzakereleri karşısında kendi aralarında bölünmüş ve parçalanmış olarak sunmak olduğu şeklindedir. 20 Ocak 1922 tarihli *Frankfurter Zeitung*'ta "Enver Paşa" başlıklı haber 19 Ocak Londra merkezlidir. İstanbul'dan Enver Paşa'nın Ankara Hükümeti'nin talebi üzerine Sovyet yetkilileri tarafından tutuklandığını bildirilir. Anadolu hudutlarından Ankara'ya götürüleceği ve vatana ihanetten yargılanacağı açıklanır.³² 20 Ocak 1922 tarihinde *Kölnischer Zeitung*'ta "Enver" başlıklı haber yer alır.³³ Enver, Batı'da çok iyi tanınan ve gözü pek planların inatçı takipçisi olarak kalitesi çok iyi bilinen bir kişidir. Çünkü bu haberler Enver'in dostları ve birçok düşmanı tarafından önemsenmediği, şimdiye kadar hiçbir onay alınmadığı Fransız çevrelerinin bir düşmanın zararsız hale geldiğini görmeyen sevinci bu nedenle temelsiz görüldüğü belirtilir.

Enver, Ankara'daki Anadolu devlet adamlarının aksine, şimdiye kadar İtilaf Devletleri ile barışmama fikrini savunmuştur. Bu, Anadolu'yu, yani Asya'daki Türkiye'nin geri kalanını İtilaf Devletleri güçlerine ve daha geniş anlamda herhangi bir tehlikeli batı kapitalizmine ekonomik bağımlılığa getirebilecektir. Bu nedenle Enver'in politikası, Rusya Konseyi ile uyum sağlanmasına ve Müslümanları yabancılar tarafından siyasi ve ekonomik sömürüye karşı birleştirmeyi amaçlayan planların genişletilmesine yol açmıştır. Bu yolda büyük ilerleme kaydedildiğini bildiklerini ve azim ve sağduyu ile muazzam sonuçların hâlâ mümkün olduğunu söylemek doğru olacaktır. Enver'in huzursuz ruhu, Ankara Hükümeti'ni ya da yandaşlarının ellerine teslim ederek işleri hızlandırmaya çalışmıştır. O başarılı olamamıştır. Anadolu'da Enver'in anıldığı gibi bu tür planları destekleyen sayısız Türk olacağı doğrudur. Tek başına, ciddi tehlikelerle tehdit edilen ve 1911'den bu yana neredeyse sürekli olarak ağır zayıflık talep eden savaşlardan bitkin düşen halk, Enver'in planları için barışı ve canını verecek adamları başarıyla çıkaramamıştır. Konsey yetkililerinin değerli bir müttefik görmeleri gereken Enver'i Anadolu'lulara teslim etmeleri pek olası değildir denir.

12 Temmuz 1922 tarihli *Berlin Vossische Zeitung*'ta "Enver Paşa" Türkistan'da başlıklı Lيمان von Sanders tarafından kaleme alınan haber yer alır.³⁴ Habere göre; Enver'in bir süre önce

³¹ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0041, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 19 Ocak 1922.

³² *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0042, *Frankfurter Zeitung*, 20 Ocak 1922.

³³ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0043, *Kölnischer Zeitung*, 20 Ocak 1922.

³⁴ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0044, *Berlin Vossische Zeitung*, 12 Temmuz 1922.

Türkistan Emiri ilan edildiğine şüphe yoktur. Oradaki Müslüman nüfus onu Halife'nin bir temsilcisi olarak görmektedir. Bu itibarı elde etmek için, Enver'in, merhum Padişahın yeğeni olan bir Türk prensesiyle evli olması özellikle faydalıdır. Enver, Buhara Emirliği'nde ve verimli Fergana bölgesinde var olan Sovyet Hükümeti'ne karşı duyulan memnuniyetsizliğe dayanarak burada oluşan kuvvetlerin başına geçerek onları büyük bir orduya dönüştürmüştür. Enver, Moskova hükümetinin bir dostuyken, sonunda onun katılımını reddettikten sonra bir düşmana dönüşmüştür. Aynı şekilde Mustafa Kemal, Enver'in milliyetçi Türkiye'ye kabul edilmesini çok kesin bir şekilde reddetmiştir. Mustafa Kemal, her şeyden önce Enver'in, Dünya Savaşı sırasında Türk tarafının kendisine yönelttiği suçlamaları karara bağlamak zorunda olan bir Türk devlet mahkemesinin kararına boyun eğmesini istemiştir. Enver, bu isteğe uymayı ret etmiştir. Bu nedenle, çok yönlü adam Orta Asya'da bir lider konumunda ortaya çıkmıştır. Enver'le Müslüman bayrağı altında savaşan ve tartışmasız Müslüman din adamları tarafından desteklenen Türkistanlı devrimcilerin eylemleri, Sovyet Hükümeti'nin Türklere karşı güvensizlik duymasına yol açmış ve Moskova ile Ankara arasındaki yakın ilişkilerin geçici olarak soğumasına neden olmuştur. Bu yanlış anlamalar ortadan kaldırıldıktan sonra, iyi ilişki yeniden kurulmuştur.

Ruslar, Sovyet Hükümeti'nin tabiriyle Enver'in Türkistan devrimcilerinin, İngiliz parası, İngiliz menşeli silah ve mühimmatla desteklendiğini büyük bir kesinlikle ileri sürmüşlerdir. Afgan gönüllülerin de Enver'in bayrağı altında toplandığına şüphe yoktur. Bu süreç son zamanlarda Moskova hükümetinden Kabil'deki Emir'e çok güçlü bir notaya yol açmıştır. Bununla birlikte, Afgan düzensizlerinin liderliğini 1914-1917 yılları arasında Enver'in kurmay başkanı olan General von Bronsart'a atfetmesi *Daily Telegraph*'ın tamamen bir uydurmasıdır. Alman General bu konuda tamamen masumdur. *Temps*, 5 Ağustos'ta İstanbul'dan Moskova ve Ankara hükümetleri ile Enver arasında, Enver'in Rus ve milliyetçi Türk çıkarlarının ortak temsilcisi olarak Buhara'ya atanması konusunda bir anlaşmaya varıldığına dair bir telgraf getirmiştir. Eğer bu haber doğruysa, bu aynı zamanda İngiliz Başbakanı'nın Türk düşmanı olan Doğu'ya yönelik politikasının da başarısız olduğu anlamına gelir.

Frankfurter Zeitung'un 21 Ağustos 1922 tarihinde "Enver Paşa Öldü" başlıklı haberinde Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki hayatı hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, 4 Ağustos 1922 tarihinde Buhara'da Kızıl Ordu Askerî Birlikleri'yle girdiği savaşta şehid düştüğü yer almıştır.³⁵ 13 Ocak 1936 tarihinde *Frankfurter Zeitung*'ta "Enver Paşa, Gerçekleşmemiş Bir Görev" başlıklı haber yer alır.³⁶ Haberde Batı'da yeni bir çağın şafağı, bir trafik devrimi çağı, dünya ekonomisinde eşî görülmemiş bir gelişme, görünüşte sınırsız gelişen bir sanayi, akılcı bir dünya görüşü çağı başladı şeklinde ifadeler yer alır. İlaveten hepsinden öte, yüzyılın başında, daha önce hiç görülmemiş, sıkı bir şekilde örgütlenmiş bir milliyetçilik, Avrupa topraklarına itilen Ortadoğu ve Orta Asya'nın kalesi olan Sultan Halife ile İslam'ın kalesi Osmanlı Devleti'ne karşı şiddetle yönelmiştir. II. Abdülhamit'in saltanatının başlangıcında bu Hanedan Osmanlı Devleti, hâlâ modern Avrupa'nın derinliklerinde yer almaktaydı; Osmanlı, Telgrafların tik tak çaldığı, buharlı sirenlerin feryat ettiği ve ulusun yaşamının ve ölümünün kendisini en yüksek ideal haline getirdiği bu dünyadan değildi denmektedir.

Habere göre "Abdülhamit'in çağdışı yönetim sistemi, iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Rus-Türk Savaşı'nın ilk dayanıklılık sınavında, ancak Rus işgal ordusunu hedef alan İngiliz donanma silahları sayesinde çökmemiştir. Ancak sofistike muhbirler sistemi ve gerici bir otokratın en sadık koruması bile fikirlere karşı ancak bir süre muzaffer bir şekilde savaşabilirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde

³⁵ Necmettin Alkan, age., s.159-160 ("Enver Pascha gefallen?", Frankfurter Zeitung, 21 Ağustos 1922, s. 586).

³⁶ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0066, Frankfurter Zeitung, 13 Ocak 1936.

örgütlenen Jön Türk milli hareketi giderek güçlenmiştir. 1908 yılında II. Nikola ve VII. Eduard'ın Reval'da buluşması bir Rus İngiliz uzlaşması sadece Almanya'ya karşı olmayıp aynı zamanda Türkiye'ye karşı da gerçekleşmiştir. İşte bu zaman Genç Türklerin de isyan zamanı olmuştur. Nitekim 1908'de, Enver Paşa'nın liderliğinde ve şimdiki Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ateşli destekçileri arasında başarılı olan Yurtsever Devrim patlak vermiştir. 1909'da Abdülhamit hanedanından olmasa da Batı'dan gelen onlarca yıllık hükümetin görevden alınması ve anayasanın yürürlüğe girmesiyle bu dönem artık sona ermiştir."

Enver kuşkusuz, Türk birliklerine küçük başarılar sağlamıştır, ancak bunların genel savaş durumu için hiçbir önemi yoktur. Kısa bir süre sonra çöküş geldiğinde Enver'in metaforik yükselişi de sona ermiştir. O zaman bile, sonunda hayatını feda ettiği Panturan hayalini çılgınca kovalamıştır. Buhara'ya giderek, Orta Asya Müslümanlarını tehdit eden Bolşevik boyunduruğundan kurtarmak için gönüllüler toplayarak savaştı ve oradaki kargaşada ölmüştür.

IV. Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetleri ve Ölümü

Enver Paşa dünya savaşının sonunda İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Almanya ve Rusya'ya giderek Osmanlı Devleti'ni işgalden kurtarma, şayet kurtulamazsa Doğu Anadolu'da yeni bir devlet kurmak, bu da olmaz ise Türkistan bölgesinde bir Turan Devleti kurmayı hedeflemişti. Çalışmanın bu kısmında gazetelerde bu faaliyetlerle ilgili yer alan haberlere yer verilmiştir. 08 Aralık 1921 tarihli *Frankfurter Zeitung*'ta bir haber yer alır.³⁷ İstanbul'dan gelen bir Havas raporuna göre, Enver Paşa'nın "Sovyet Birleşik ve Aşhane İlerici Hükümeti" adında bir cumhuriyet kurduğu rivayet edilir. Enver bunun için bir aydır Batum bölgesinde asker topladığı ve halk arasında onun için güçlü propagandalar yapıldığına yer verilmektedir.

19 Ağustos 1922 tarihli *Deutsche Zeitung*'ta "Enver Paşa" başlıklı haber yer alır.³⁸ Bu haberde Talat Paşa ve Cemal Paşa'dan sonra "Jön Türk Türkiye" üçlüsünün en tanınmış ve şüphesiz en etkili üçüncü şahsiyetinin vefat ettiği söylenmektedir. Dünya Savaşı'nın İttifak Devletleri ve dolayısıyla Türkiye için talihsiz sonucu, Enver Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerine bir hedef koymuştur. 1920'lerin ortalarında İslam'ın zalimlere karşı savaşını onlarla birlikte örgütlemek için Almanya'ya kaçmak zorunda kalmış ve buradan Sovyet Rusya'ya uçakla geçmiştir. Baltık Devletleri'ne acil bir iniş sırasında yakalanmaktan ve İngilizlere iade edilmekten ancak zorlukla kaçmıştır. Sovyet Hükümeti tarafından Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kongresi'nde Bolşevikler Müslüman halkların müttefiki olarak ilan edilmiştir. Ancak çok geçmeden Enver ve Sovyet Hükümeti kendi yollarına gitmişlerdir. Bolşevikler, onun kişiliğini, Doğu halklarının dini fanatizmini İngiltere'ye karşı ulusal bir Müslüman devrimi ateşlemek ve bunun üzerine Büyük Asya'da Moskova liderliğindeki bir Sovyet yönetimini kurmak için kışkırtmak için kullanmak istemiştir. Enver ise Moskova'nın askeri gücünü kalıcı bir ulusal Müslüman egemenliği kurmak için kullanmayı ummuştur. Karşılıklı hedeflerdeki uzlaşmaz farklılıklar, Enver Paşa'yı Bolşeviklerin düşmanı haline getirmiş ve onu hayalinin ülkesine, Panturanizmin beşiği Türkistan'a götürmüştür Enver Paşa orada bir kahramanın olarak şehit olmuştur.

20 Ağustos 1922 tarihli *Neue Zürcher Zeitung*'ta "Enver Paşa Ölmüş" başlıklı 18 Ağustos New York kaynaklı haber yer alır.³⁹ *Associated Press*'in Moskova muhabiri Sovyet hükümetine göre Enver Paşa'nın savaş alanında ve Bolşeviklerle savaştığı Türkistan'da ölü bulunduğu söyleniyor. Vücudunda beş mermi deliği vardır. Enver Paşa'nın üzerinde haki bir forması vardı.

³⁷ Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialinstituts, 04755/0039, *Frankfurter Zeitung*, 08 Aralık 1921.

³⁸ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0047, *Deutsche Zeitung*, 19 Ağustos 1922.

³⁹ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0048, *Neue Zürcher Zeitung*, 20 Ağustos 1922.

21 Ağustos 1922 tarihli *Frankfurter Zeitung*'ta "Enver Paşa öldü mü?" başlıklı haber yer alır.⁴⁰ Londra üzerinden Moskova'dan gelen bir Reuters haberine göre, Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa, 4 Ağustos'ta Kızıl Ordu ile amansız bir çarpışmada Buhara'da şehit oldu. Enver Paşa hakkında daha önceki haberler o kadar çelişkiliydi ki, bu durumda bile, cesedin bulunmasıyla ilgili ayrıntılar bildirilse de, yine de teyit edilmesi gerekecek. Ocak ayında Sovyet yetkilileri tarafından tutuklandığı ve kendisini ihanetten ölüme mahkûm eden Ankara'daki Kemalist hükümete teslim edildiği bildirildi. Ancak daha sonra kızıl birliklerin başında Buhara'ya girdiği ve orada bir Sovyet Özgür Devleti kurduğu bildirildi. Bu da doğru olamazdı; çünkü 10 Mayıs tarihli bir *Reuters* raporuna göre, yerli kabileler tarafından desteklenecek ve Bolşevikleri püskürtecekti. Ancak Temmuz ayında Moskova'dan Enver'in Buhara'da başlattığı bir isyanın bastırıldığına dair haberler geldi. Ölümünün daha yeni haberleri bu raporla aynı fikirde.

15 Eylül 1922 tarihli *Frankfurter Zeitung*'ta "Enver Paşa" başlıklı haber yer alır.⁴¹ Moskova'dan gelen bir ajans raporuna göre, Enver Paşa geçtiğimiz günlerde bir aksilik yaşadı. Aceleyle doğuya çekildi. Tüm topçularının Bolşeviklerin eline geçtiği söyleniyor. Birkaç hafta önce İngiliz gazeteleri de Moskova'dan Enver Paşa'nın Sovyet birliklerine karşı savaşta öldüğünü ve cesedinin yedi süngü yarasıyla savaş alanında bulunduğunu bildirdi. Görünüşe göre, bu yeni Moskova raporuna göre henüz tam olarak ölmedi ama hayata döndü. Tekrar kaymalara maruz kalabilmesi, durumunda belirli bir iyileşme olduğunu gösteriyor. 26 Eylül 1922 tarihli *Deutsche Allgemeine Zeitung*'ta yer alan haberde *New York Herald*'ın Londra muhabiri, Rusların tavrının bugün Doğu Avrupa'daki durumun en kritik unsuru olarak görüldüğünü bildiriyor. Rusya'dan Enver Paşa'nın sadece Sovyetlerle barış yapmakla kalmadığı, yeni kurulan Türkistan Cumhuriyeti'ne de Cumhurbaşkanı yapıldığı ve bu sıfatla Sovyet hükümeti ile sürekli temas halinde olduğu bildirilmektedir.⁴²

13 Ekim 1922 tarihli *Frankfurter Zeitung*'ta bir haber yer alır.⁴³ Haberde "Enver Paşa, basında çıkan haberlerde garip bir akıbete uğradı. Reuters, Moskova'dan gelen bir mesaja dayanarak Ağustos ayında öldüğünü ilan etti. Orta Asya'dan gelen haberler üzerine Havas onu Buhara Emiri yaptı. Bir hafta sonra Moskova'dan yenildiği bildirildi ve şimdi bir ay sonra *Chicago Tribune Semerkant*'ta iki Bolşevik tümeni yendiğini bildirirken, *Moscow Posta* yine hiçbir savaş olmadığını, Enver'in geri dönülmez bir şekilde olduğunu, onun öldüğünü söylüyor. Haberde "Öldü mü, yaşıyor mu? Kim biliyor? Ve "Posta" bizim için şaşmaz bir tanık değildir. Ancak ilk Tatar haberlerinin çıktığı pusula noktasından gelen çeşitli ölüm haberlerinden sonra Enver'in hâlâ reşit olacağını varsaymak isteriz. Semerkant, Turandot, Rustan, Gülnare, 'Dağdan Gelen Adam' gibi masal kahramanlarını o kadar andırıyor ki rüya mı gerçek mi tam emin olamadığımız masal kahramanları. Belki de Enver, böyle savaşlarını veren ve uyandığında eriyip giden bir imparatorluk için savaşan masallar diyarından bir prenstir. Gerçekten öldükten sonra muhtemelen dünyaca ünlü bir kahraman olarak yaşayacağı insanların masalında. Bugün Londra, Paris, Moskova ve Chicago'nun haber spikerleri gibi modern bir mesleğin insanların, kimsenin nerede olduğunu bilmemesi için masallar ve gerçeklik arasındaki çizgileri ne kadar harika bir şekilde bulanıklaştıracağını bilmeleri komik. Ve sonra bir başkası, artık fanteziler veya şairler olmadığını söylediler!" denerek Enver Paşa ile haberlerin çelişkili olduğu belirtilmiştir.

⁴⁰ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0049, *Frankfurter Zeitung*, 21 Ağustos 1922.

⁴¹ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0051, *Frankfurter Zeitung*, 15 Eylül 1922.

⁴² *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0052, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 26 Eylül 1922.

⁴³ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0053, *Frankfurter Zeitung*, 13 Ekim 1922.

6 Kasım 1922 tarihli *Neue Zürcher Zeitung*'ta "Enver Paşa'nın ölümü doğrulandı mı?" başlıklı haber yer alır.⁴⁴ Humanite, Enver Paşa'nın ölümüyle ilgili olarak Pravda'dan alınan ve aşağıdaki ayrıntıları içeren bir makale yayınlar: "4 Ağustos'ta Balcıvan bölgesinde Kızıl kuvvetler, Enver Paşa ve yardımcısı Müslüman lider Devlet Min Bey de dâhil olmak üzere Müslüman isyancılardan oluşan küçük bir müfrezeyi kuşattı. Sert bir mücadelenin ardından isyancılar bozguna uğratıldı. Savaş alanında İngiliz giysili ve Türk şapkalı bir Müslüman adamın cesedi bulundu. Giysilerin ceplerinde Enver Paşa adına iki pul, eşiyile yazışmalar ve oğlunun Berlin'den gelen mektubu ve çok sayıda şifreli gönderi bulundu. Yerel halk ölümlerini Enver Paşa olarak tanıdı ve ele geçirilen isyancılar bunu doğruladı. Büyük bir şaşkınlık yaşayan Devlet Min Bey, herhangi bir bilgi veremedi. Bulduktan kısa bir süre sonra yaralarına yenik düştü."

17 Aralık 1922 tarihli *Neue Zürcher Zeitung*'ta yer alan haberde⁴⁵ Ağustos ayında, Moskova istihbarat servisi Enver Paşa'nın ölümünü bildirmiş, ancak o zamandan beri maceraperest Türk generalin yeniden ortaya çıktığına dair o kadar çok söylenti dolaşılıyor ki, *Manchester Guardian*'ın Rus özel muhabirinin hazırladığı yine de ilgiye değer bir raporun güvenilir bir görgü tanığının ifadesine dayandırmıştır. Daha sonra 4 Ağustos'ta Balcıvan'a 12 kilometre uzaklıktaki Doğu Buhara'da müritlerinden oluşan küçük bir müfrezeye önderlik eden Enver Paşa, Kızıl Ordu birlikleri tarafından kuşatıldı ve tüm birlik yok edildi. Çatışmanın ardından Enver'in naaşı yerliler tarafından tanındı. İngiliz modelden sonra kesilmiş haki bir üniforma giymişti; Ceplerinde Mushaf, Enver'e ait iki mühür, Berlin'de yaşayan oğlundan bir mektup, eşlerinden birinden birkaç mektup ve diğer açık ve şifreli yazışmalar bulunmuştur. Vücudunda makineli tüfek ateşinden beş yara vardır. Rus muhbir, Enver'in ölümünden sonra Buhara'da başlattığı "ayaklanmanın" hızla çöktüğünü de aktarmıştır. 2 Ocak 1923 tarihinde *Kölnische Zeitung*'ta "Enver Paşa'nın Ölümü" başlıklı haber yer alır.⁴⁶ Haber Enver'le yakın ilişki içinde olan Türk çevreleri, artık Enver'in ölümüne inanmak zorunda kaldığını bildirir. Enver'in eşi Prenses Naciye Sultan son birkaç gününde telgraflarla bir cevap almıştır. Yazıda Enver'in başa çıkması zor olan otoriter kişiliğinin ortadan kaybolması, muhtemelen sadece Bolşevikler ve Türkistanlılar arasındaki uzlaşma girişimlerine yardımcı olacak, ancak henüz 40'lı yaşlarının ortalarında olan aktif ve tutkulu adamın kaybı Türkiye'nin ve İslam'ın çıkarları için matemdir denir.

Paris Temps'in özel muhabiri Paul Gentizon, İstanbul'dan Akşam gazetesinin haberine göre, Enver Paşa'nın 29 Aralık'ta ölümüne yol açan koşullarla ilgili bir dizi ilginç ayrıntı bildirmiştir. Enver Orta Asyalı bir arkadaşının önerisini kabul ederek Taşkent'e gitmiş, Türkistan'ın başkentine varır varmaz, Bolşevik birliklerinin başı Türkmen reisleri ve Kafkasya seferi vesilesiyle Ruslar tarafından esir alınan çok sayıda Türk subayı ile temas kurmuştur. Enver, bu adamları işbirliğine dâhil etmeyi kısmen başardığında, Taşkent'ten ayrılmış, İbrahim ve Ali Khan adlı iki etkili şefle güçlerini birleştirdiği Buhara sınırına gitmiştir. Onlara Ruslara karşı korkunç bir ayaklanma başlatma planını açıklayarak onunla birlikte hareket etmelerini önermiştir. Önerisi olumlu karşılanmış ve mevcut tüm güçler Enver'in komutası altında birleştirilmiş, ardından Drovast bölgesindeki Rus mevzilerine saldırı düzenlendiği o saatte tüm Türkistan'da iç savaş başlamıştır. Sonuç, Rusların kuvvetlerini sınır bölgelerinde oldukça önemli sayılarda yoğunlaştırmasına neden olmuştur.

⁴⁴ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0054, *Neue Zürcher Zeitung*, 6 Kasım 1922.

⁴⁵ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0055, *Neue Zürcher Zeitung*, 17 Aralık 1922.

⁴⁶ *Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv*, 04755/0058, *Kölnische Zeitung*, 02 Ocak 1923.

Enver, başladığı mücadelelerde artık gerçekten bilinen başarılarla imza atmıştı. Ancak Ruslar, kapsamlı hazırlıkların ardından maceracılara karşı planlı bir takip başlattığında Enver, ortak eylem için Cumhurbaşkanı ve ülkenin Savaş Bakanı ile güçlerini birleştirdiği Buhara'ya gitmek zorunda kalır. Ancak Rus birlikleri ile Enver'in komutası altındakiler karşı karşıya gelince, Enver'in kuvvetlerinin ileri gelenleri arasında bir tartışma çıkmış ve bunun üzerine Enver tereddüt etmeden Buhara Emiri'ne açıkça muhalefet ettiğini açıklamıştır. Bunun üzerine ana silah arkadaşlarından bazıları Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Enver'in kendisi de büyük bir hayal kırıklığı içinde Almanya'ya gitmeye karar vermek üzeredir, ancak Rus saldırıları peş peşe gelir ve Enver'e sadık kalan birkaç yüz adam sonunda her taraftan kuşatılır. Enver güvenli bir şekilde atını düşman hatlarına çevirir ve bir makineli tüfekle öldürülür; onu takip eden bazı askerler de onun yanında ölürlür. İlk başta Enver'in vücudu seçilemez: Enver basit bir asker kıyafeti içindedir. Bu nedenle, cansız bedeni dört gün boyunca savaş alanında kalmıştır ve ancak çok sonra Ruslar, savaş alanının sakinlerinden isyancılara karşı yürüttükleri son savaşın eski Türk generali Enver Paşa tarafından yönetildiğini öğrenmişlerdir.

5 Kasım 1924 tarihinde *Kölnische Zeitung*'ta "Enver Paşa'nın Sonu" başlıklı haber yer alır.⁴⁷ Haberde Enver, fantastik bir kişiliğe sahipti, kendini feda edebilen ama yine de bencil, aceleci ve aceleciliğinde nadiren doğru şeyi yapan, sorumsuzluğa varan bir otoriter, dosta ve düşmana karşı cesur ve acımasız, otoriter ve ulaşılmazdı denir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi belirlenince Enver, Rusya'ya ve Kafkasya'ya kaçmış, burada Azerbaycan'da birkaç arkadaş toplamıştır. Daha sonra Türkistan'a dönmüş ve oradan, Türkiye'ye ek olarak Türkistan, Sibirya ve Çin'in Tatar ülkelerini de içermesi gereken büyük bir Pan-Türk imparatorluğu kurma fantastik planını sürdürmüştür. Ajanslara ara sıra onun hakkında doğrulanması zor haberler gelmektedir. Enver, kısa süre sonra güçlü bir Asya süvari ordusunun başında olacak, Hindistan ya da Moskova'ya karşı yürüyüşe geçecek, çok geçmeden düşmanlarından kaçacaktır. Sonra Kızıl Rus birlikleriyle savaşırken ölüm haberi gelir. Sıklıkla şüphe duyulan mesaj doğru olduğu, Enver'in düştüğü, uzun bir süre Berlin'de yaşayan eşi Sultan'ın kızınının Türkiye'ye döndüğü belirtilir.

Tanın gazetesinin yayıncısı Hüseyin Cahit'e, ünlü eski Deniz Kuvvetleri Komutanı ve Suriye başkomutanı Cemal Paşa'nın yazdığı bir mektup, Enver Paşa'nın ölümünün koşulları hakkında bilgi vermektedir. Mektup Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürülmesinden sonra bulunmuştur. Hüseyin Cahit bu mektubu *Tanın*'de yayınlamıştır: "*Cemal Paşa, Moskova'dan 14 Mayıs 1922 tarihli mektubunda, Hindistan'da İngilizlere karşı bir hareketi kışkırtmayı planladığını yazar. Rus tarafının bütün desteğini almış, bu konuyu Mustafa Kemal ile de görüşmek istemiş ve kendisine bir sırdaş vasıtasıyla bilgi vermiştir. Ancak şu anda bu anlamdaki tüm faaliyetler, yani Enver tarafından imkânsız hale getirilmiştir. Moskova'da, Ciçerin'in temsilcisi Karahan, Enver'in Doğu Buhara'da Sovyet Hükümeti'ne karşı bir grup isyancıyı Rusya'ya karşı savaş açtığını söylemiştir. Sovyet Konseyi'nin uyarısına ve ortak düşmanlara karşı ortak eylemi görüşmek üzere Moskova'ya gelme talebine cevaben Enver, Rus birliklerinin Buhara'yı tahliye etmesi gerektiğini ve ancak o zaman müzakere edeceğini söylemiştir. Sovyet Hükümeti, o zamandan beri Enver'in Emiri Doğu Buhara'yı imparatorluğuna dâhil etmek için çabalayan Afganistan'dan silah ve mühimmat aldığını öğrenmiştir. Her şey, anlaşılması kolay bir İngiliz entrikasıdır, ancak Enver'in bunu anlamak istemediği ve Rusya'ya açıkça savaş açtığı için Sovyet Hükümeti, Enver ve yandaşlarının yok edilmesi emrini vermiştir. Cemal, Karahan'a ivedi olarak Buhara'ya gitmesini ve Enver'i hatasından dönmesine ikna etmesini önermesine rağmen Karahan bunun çok geç olduğu cevabını vermiştir. Mektuptan kısa süre sonra Enver kuşatılmış ve kuvvetli Sovyet ordusuna karşı yığıtçe savaşarak düştü denmiştir."*

⁴⁷ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0060, Kölnische Zeitung, 5 Kasım 1924.

5 Eylül 1927 tarihli *Kölnische Zeitung*'ta "Enver Paşa'nın Savaştan Önceki Rolü" başlıklı bir haber yer alır.⁴⁸ Enver Paşa'nın Dünya Savaşı'nın çıkmasındaki rolü çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Rus Sovyet Hükümeti tarafından Leningrad Devlet Yayınevi tarafından "Dünya Savaşında Çarlık Rusyası" başlığı altında yayınlanan bir belge bu role yeni bir ışık tuttuğuna yer verilir. Ancak bu, Haliç'te o günlerde olayların gelişimini takip edebilen herkesin zaten bildiklerini doğrulamıştır. Türkiye'deki yeni rejim de geçen yıl bu konuda belki partinin çıkarlarına uygun ama tarihi gerçeklere uygun olmayan bir tavır almıştır. Bu nedenle, özellikle Türk tarafından bazı yeni yayınlar olacağı için, bu olaylara yeniden bir pozisyon alınmalıdır. Kendilerine bilgi verildikten sonra Enver'in rolü yine yanlış bir şekilde gösterilmiş ve Almanya'nın rolü de yanlış bir şekilde görülmüştür. Ayrıca, Enver'i yeni, oldukça doğru bir yayından kaynaklanabilecek herhangi bir suçlamaya karşı en baştan korumak onu tanıyan herkesin onurudur denmektedir.

20 Nisan 1927 tarihinde *Hamburger Nachrichten*'de "Enver Paşa Yaşıyor Mu?" başlıklı haber yer alır.⁴⁹ Haberde bilindiği gibi Enver Paşa 1922'de Türkistan'da Müslüman isyancıların başında Sovyet Rusya'ya karşı savaşırken düştüğü, ancak Doğu gazetelerinin son raporlarına göre, Türkiye'nin eski diktatörünün sadece hayatta olduğu değil, aynı zamanda Doğu'da Pan-İslami amaçlarla aktif olmaya devam ettiği söyleniyor. En azından Bağdat'ta yayınlanan ve Türk gazetesi Cumhuriyet'in de haber aldığı iki Arap gazetesinin haberinde yer alır. Arapça günlük *Rega III Scheab*, "Bizim bilgimize göre," diye yazıyor, "eski Osmanlı savaş bakanı Enver Paşa'nın öldüğü haberi doğru değil. Daha doğrusu şu anda Tahran'da ve Rıza Şah'la da ilişkileri var." Diğer Bağdat gazetesi, Enver'in dört yıldır İran'da olduğu ve orada gizlice ve kimliği belirsiz yaşadığı anlamında yukarıdaki bilgileri tamamladığı belirtilir.

29 Ekim 1930 tarihinde *Neue Zürcher Zeitung*'ta "Enver Paşa'nın Ölümü" ile ilgili yer alan haber verilir.⁵⁰ Şimdiye kadar Enver Paşa'nın 1922'de Orta Asya'da hangi şartlar altında öldüğü tam olarak aydınlatılamamıştır. Bilindiği gibi, Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de fiili otorite olan Jön Türklerin lideri, merkezi iktidar koalisyonunun dağılmasından sonra Bolşeviklere katılmaya çalıştı. Bolşevikler tarafından Bakü'de toplanan Doğu'nun mazlum halklarının 1920 konferansına katıldı, ardından başlangıçta Sovyet Hükümeti'yle anlaşarak Buhara'ya gitti, ancak kısa süre sonra onları orada Rus yerli isyancılarının başına geçirdi. Türkistan Sovyet Hükümeti'ne karşı. Daha sonra, Orta Asya'da Hazar'dan Hindistan'a kadar yeni bir "Turan" imparatorluğu kurmak için bir plan tasarladığı söylenir; bu, İngilizlerin Hindistan'da olması gerektiği gibi Orta Asya'daki Rus yönetimine bir tehdittir. Bununla birlikte, Enver Bolşevik bir güçle çatışmaya girdiğinde bu planlardan hiçbir şey çıkmadı denir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde bir döneme damgasını vuran önemli şahsiyetlerden olan Enver Paşa'nın özellikle 1909-1918 yıllarında Almanlarla yakın dostluğu, işbirliği ve müttefikliği olmuştur. Bu derece Almanlarla yakın olan ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'da Enver Paşa ile ilgili basında oldukça fazla haber vardır. Alman Basınında Enver Paşa ile ilgili çıkan haberler incelendiğinde haberlerde Enver Paşa'nın kişiliği, hayatı, heyecanı, savaşları, devlet adamlığı, vatanına bağlılığı, milliyetçiliği, Müslümanlığa verdiği önem, ülkesine ve milletine düşkünlüğü, inatçı karakteri, emperyalizme karşı mücadelesi yer

⁴⁸ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0061, Kölnische Zeitung, 5 Eylül 1927.

⁴⁹ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0062, Hamburger Nachrichten, 20 Nisan 1927.

⁵⁰ Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0063, Neue Zürcher Zeitung, 29 Ekim 1930.

almıştır. Enver Paşa, Selanik'te kurulan Hürriyet Cemiyeti'ne sonra bu iki cemiyetin birleşmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur. 1908 yılı Haziran ayında Osmanlı Devleti'nin parçalama projelerinden biri olan Reval görüşmeleri yapılırken Manastır, Selanik gibi Balkan şehirlerinde İttihat ve Terakki üyeleri Hürriyet ilan edince, II. Abdülhamit II. Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Enver Paşa, 1908 yılındaki hürriyet mücadelesinde yer almıştır. Daha sonra Berlin Askeri Ataşeliği görevine girmiş, bu görevdeyken 31 Mart Hadisesinin bastırmak isteyen Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'na katılmış ve daha sonra tekrar Berlin'e dönmüştür. Trablusgarp'a İtalyan askeri çıkınca tekrar Berlin'den gizli bir şekilde Bingazi ve çevresine giderek İtalyanlara karşı mücadele etmiştir. Hemen akabinde Balkan savaşlarına katılmış, II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin alınmasında rol oynamıştır. I. Balkan Savaşı sırasındaki ordudaki askeri zafiyeti görmüştür. Enver Paşa 1914 yılı başlarında General rütbesini alarak Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olmuştur. Enver Paşa orduda yeni bir düzenlemeye gitmiş, hatalı ve uygun görmediği subayları tasfiye ederek orduda gençleştirmeye gitmiştir. Kara ordusu için Alman subaylarından, donanma için İngiliz subaylarından yardım alınmıştır. Bu süreçte Almanya ile yapılan anlaşma ile Alman subayları Türk ordusu içinde görevlendirilerek orduyu yeniden düzenlenmiştir.

Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki, savaş sonrasında Almanya, Rusya, Kafkaslar ve Türkistan bölgesindeki mücadeleleri ve ölümü haberlerde yer almıştır. Haberlere bakıldığında dönemin siyasi yelpazesine göre değerlendirmeler görülür. Buna göre İngiliz kaynaklı haberler Enver Paşa'yı Alman hayranı, ihtiraslı, kötü komutan, lider özelliği olmayan olarak, Alman kaynaklı olanlar milliyetçi, devlet adamı, iyi karakterli, feraset sahibi, etkileyici, dinine, devletine, milletine ve ülküsüne düşkün olarak nitelendirmektedir. Genel olarak Enver Paşa'nın ordudaki reformu ve yeniden düzenlemesi ile Çanakkale Savaşı, Kut'ül Amare Savaşı ve daha birçok başarı sağlanmıştır. Rus ordusunu Kafkaslara yönlendirerek Boğazlardan ve Balkanlardan inmesini önlediği ve böylece devletin devamının sağlandığına değinilmiştir. Balkanlardan tehlikenin önünü kestiği, İtilaf Devletleri kuvvetlerini çok farklı cephelere çekerek Devletin bekası için uğraştığı, Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkmasını sağladığına yer verilmiştir. Bu ihtilal sonrasında Bolşevikler Milli Mücadeleyi yapanları desteklemiş ve böylece bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti'nin doğmasına dolaylı olarak vesile olmuştur. Enver Paşa, savaş sonrasında kaderine mahkûm olmayarak Türkistan bölgesinde Ruslara karşı Türkleri birleştirerek bağımsız bir Turan devleti kurma mücadelesi sırasında tuzağa düşmesine rağmen çarpışarak kahramanca şehit olmuştur.

Osmanlı Devleti ile Alman İmparatorluğu arasındaki yakınlaşma ve işbirliği içerisinde Osmanlı Ordusu'nda görev yapmış Alman subaylarından anıları yazanların Enver Paşa ile ilgili belirttikleri ile Alman gazetelerinde yer alan haberler örtüşmektedir. Bu haberlerde görüldüğü üzere abartı, gerçek dışı bilgiler yer almamıştır. İncelene gazete haberlerinin hepsine bu çalışmada yer verilememiştir ancak Mustafa Çolak ve Necmettin Alkan'ın çalışmalarında bu haberlerin diğer kısımları da ele alınmıştır. O çalışmalar da incelendiğinde hem gazete haberleri hem de literatürde yer alan Enver Paşa ile ilgili haberlerin yakın hatta çoğu alanlarda örtüştüğü görülmüştür. Yavuz Aslan'ın eserlerinde; "Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi"⁵¹, "Mustafa Kemal M. Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve"⁵² kitapları ve "Moskova Antlaşması'ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar Ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri"⁵³ isimli makalesinde Enver Paşa ile

⁵¹ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara 1997, s.130-203.

⁵² Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal M. Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s.21, 33-45.

⁵³ Yavuz Aslan, "Moskova Antlaşması'ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri", *Atatürk Dergisi*, C.3, S.2, Ankara 2010, s.25-27, 32-45.

yer alan bilgiler incelendiğinde de Mustafa Kemal Paşa ile Frunze görüşmelerinde Sakarya Meydan Muharebesi öncesi Mustafa Kemal'in Enver Paşa'nın Türkistan Bölgesi faaliyetlerinden yararlanma düşüncesi hakimken Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Enver Paşa'nın Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinden memnun olmadığı görülmektedir. Burada Enver Paşa'ya Türkiye'de idam kararı verildiğine yönelik bir bilgi yer almamaktadır. Bu bakımdan Alman gazetelerinde yer alan bilgiler ile Yavuz Aslan'ın eserlerinde yer alan bilgilerin bir kısmı örtüşmemektedir. Alman basınındaki haberlerden de anlaşılacağı üzere Enver Paşa, şahsına münhasır 20. Yüzyılın en der karakterlerinden biridir. Artıları ve eksileriyle Türklüğün, Türk milliyetçiliğinin, vatan bilincinin, Turan ülküsünün gelişmesinde çok önemli katkıları olmuştur. Enver Paşa hayatı ve bütün çalışmalarıyla tarih sayfalarında ve tartışmalarında yerini almıştır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

Hamburg Sömürge Enstitüsü'nün Merkez Ofisi, 25 Ekim 1911, 04755/0001, Hamburger Fremdenblatt No. 257.

B. Süreli Yayınlar

Frankfurter Zeitung, "Enver Pascha gefallen?", 21 Ağustos 1922, s. 586

Hamburger Nachrichten, "Ein Besuch bei Enver Pascha", 21 Temmuz 1915, s. 336.

Kölnische Zeitung, "Enver Paschas Ende", 5 Kasım 1924, sy. 780.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0005, Deutsche Tageszeitung, 5 Ocak 1914.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0006, Hamburgischer Correspondent, 5 Ocak 1914.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0011, Deutsche Tageszeitung, 11 Ocak 1915.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0030, The Near East, 13 Haziran 1919.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0013, Kölnische Zeitung, 21 Nisan 1915

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0013, Kölnische Zeitung, 21 Nisan 1915

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0014, Hamburger Nachrichten, 21 Temmuz 1915.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0017, Neue Freie Presse, 20 Ocak 1916.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0028, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 30 Mayıs 1919.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0032, Times, 3 Aralık 1920.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0034, Times, 3 Aralık 1920. Deutsche Allgemeine Zeitung, 03 Aralık 1920.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0037, Kölnische Zeitung, 10 Haziran 1921.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0038, Saarbrücker Zeitung, 25 Temmuz 1921

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0041, Deutsche Allgemeine Zeitung, 19 Ocak 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0042, Frankfurter Zeitung, 20 Ocak 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0043, Kölnischer Zeitung, 20 Ocak 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0044, Berlin Vossische Zeitung, 12 Temmuz 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0066, Frankfurter Zeitung, 13 Ocak 1936.

Zentralstelle des Hamburgischen Kolonialistituts, 04755/0039, Frankfurter Zeitung, 08 Aralık 1921.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0047, Deutsche Zeitung, 19 Ağustos 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0048, Neue Zürcher Zeitung, 20 Ağustos 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0049, Frankfurter Zeitung, 21 Ağustos 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0051, Frankfurter Zeitung, 15 Eylül 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0052, Deutsche Allgemeine Zeitung, 26 Eylül 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0053, Frankfurter Zeitung, 13 Ekim 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0054, Neue Zürcher Zeitung, 6 Kasım 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0055, Neue Zürcher Zeitung, 17 Aralık 1922.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0058, Kölnische Zeitung, 02 Ocak 1923.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0060, Kölnische Zeitung, 5 Kasım 1924.

Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0061, Kölnische Zeitung, 5 Eylül 1927.
Hamburgischen Welt- Wirtschafts Archiv, 04755/0062, Hamburger Nachrichten, 20 Nisan 1927.

C. Kitap ve Makaleler

- AHMAD Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Clarendon Press, Oxford 1969.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
- AKŞİN, Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1970.
- ALKAN, Necmettin, *Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa, 18. Türk Tarih Kongresi, C.7, 1-5 Ekim 2018*, Ankara, s.151-174.
- ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara 1997.
- ASLAN, Yavuz, *Mustafa Kemal M. Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- ASLAN, Yavuz, "Moskova Antlaşması'ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri", *Atatürk Dergisi*, C.3, S.2, Ankara 2010, s.21-57.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.1-2*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- ÇOLAK, Mustafa, *Enver Paşa. Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.
- HAGEN, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a.M. 1990.
- HANSEN, Eckhard, *Biographisches Lexikon zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1871 bis 1945*.
- HANSEN, Eckhard, *Sozialpolitiker im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1918*, Kassel 2010.
- HARP Akademileri Komutanlığı, *Harp Akademilerinin 120 Yılı*, İstanbul 1968, s. 27.
- HOLLWEG, Th. von Berthmann, *Betrachtungen zum Weltkriege, 1. Teil (Vor dem Kriege)*, Verlag von Reimar Habbing in Berlin, Berlin 1919.
- JAECKH, Ernst, *Der aufsteigende Halbmond Auf dem Weg zum Deutsch - Türkischen Bündnis*, Deutsch Verlags-Anstalt, Stuttgart und Berlin 1916.
- JAESCHKE, Gotthard, *Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege, in: DieWelt des Islams, Band 23*, s.1-54.
- KUTAY, Cemal, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekicigil Matbaası, Nuruosmaniye, İstanbul, 1955.
- MÜHLMANN, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin 1929.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 1998.
- RAMSAUR, E. E., *The Young Turks. Preiude to the Revolution of 1908*, Princeton Press, Princeton 1957.
- SCHÖLLGEN, Gregor, *Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die Orientalische Frage 1871-1914*, München 1984.
- TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968.
- VON KIESLİNG, H., *Mit Feldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig 1922.
- VON SCHMİTERLÖW, B., *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha: Nach Briefen an Seinen Freund*, Berlin-Leipzig 1926.
- WALLACH, Jehuda Lothar, *Anatomie einer Militaerhilfe. Die preussisch- deutschen Militaermissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf 1985.
- WALTER, Ameling, "Karthago: Studien zu Militär, Staat und Gesellschaft", *Journal of the American Oriental Society*. 116 (3): 600, 1996.